

І. С. НАЗАРОВА
СВОБОДА — ВОЛЯ

Свобода волі — добре відоме всім словосполучення, в якому обидва слова виступають у своїх основних — різних — значеннях, характерних для сучасної української мови і взаємно незамінних.

Але в деяких контекстах вони досить легко, без будь-яких обмежень можуть заступати одне одного. Наприклад:

За правду пресвятую стать за *свободу*
(Т. Шевченко).

В'язні не втрачали надії вирватися
на *свободу*, не схилялися перед
жорстокою долею (А. Хижняк).

Достаток, *свобода*, безклопотність,
молодий муж, добра свекруха, милі люди,
любі верхи, — чого ж їй бракувало,
ну, чого? (Г. Хоткевич).

Вічний революціонер

Дух, що тіло рве до бою, Рве за поступ,
щастя й *волю* (І. Франко).

Рибка, почувши *волю*, стрепенулася,
замерла... і зникла в глибині
(М. Стельмах).

Хай погуляє дитина. Тільки їй
волі, поки в мамі та в тата
(М. Коцюбинський).

Як бачимо, слова в наведених ілюстраціях дуже близькі своїм змістом. Тобто, коли йдеться про суспільну або особисту свободу, слова *воля* і *свобода* можуть замінятися одне одним. Синонімічність цих слів особливо яскраво виступає у письменників — революційних демократів, коли обидва слова вживаються поряд, як, наприклад, у М. Коцюбинського: «—Чув? *Свобода*, *воля*, а яка *воля*?»; у Панаса Мирного: «—Оце ж вам *воля* й *свобода*».

Ці слова вживалися в художній літературі паралельно, вже починаючи з «Енеїди» І. П. Котляревського¹.

Обидва слова як синоніми зустрічаємо у творах Т. Шевченка, І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, М. Коцюбинського, І. Франка, Г. Хоткевича, М. Кропивницького та ін., хоч слово *воля* в цьому значенні переважає.

В кінці XIX на початку XX ст. слово *свобода* набуває поширення, що пов'язано з суспільно-політичним життям і боротьбою робітничого класу на Україні, з розвитком суспільно-політичної думки. Пор. вживання цього слова письменниками в певних контекстах: «—Я просвічена людина, маю право на *свободу*, на самостійність» (Нечуй-Левицький); «—Тепер знову кричать: *свобода* особи...» (Панас Мирний); «У нас нічого з обіцяних *свобод* нема» (Коцюбинський).

Цікаво, що в наведених ілюстраціях слово *свобода* вживається у таких сполученнях: *право на свободу*; *свобода особи*; до цього ж можна додати словосполучення *свобода мислі й слова* (Франко); *лицар свободи* (Хоткевич), хоч паралельно ще вживається в цьому значенні і слово *воля*. Так, у Лесі Українки воно виступає послідовно: *воля зібрання*, *політична воля*; *братерство*, *рівність*, *воля*; у В. І. Самійленка зустрічаємо словосполучення *воля друку*.

Розвиток суспільно-політичної і філософської думки на Україні спричинив чітке розмежування понять, раніше поєднаних в одному слові — *воля*. Отже, за словом *свобода* закріплюється таке значення, як відсутність політичного й економічного гноблення, утиску й обмежень у суспільно-політичному житті. Це слово стало суспільно-політичним терміном, що підтверджується і численними словосполученнями, які широко й активно вживаються в українській літературі, в публіцистиці і т. ін., наприклад: *свобода слова*, *свобода друку*, *свобода особи*, *демократичні свободи*, *свобода самовизначення*, *свобода совісті* та ін.²

¹ В. С. Ващенко, Ф. П. Медведєв, О. П. Петрова, Лексика «Енеїди» І. П. Котляревського. Показчик слововживання, Харків, 1955.

² М. А. Жовтобрюх, Мова української періодичної преси, К., 1970, стор. 195, 204.

У словосполученні *свобода волі* слово *свобода* виступає вже як філософський термін на означення можливості вияву суб'єктом своєї волі в умовах усвідомлення законів розвитку природи і суспільства. Як філософський термін вживається воно і в словосполученні *свобода і необхідність*. Отже, у філософському розумінні слово *свобода* не є синонімом слова *воля*. Словосполучення *свобода волі* підкреслює незамінність одного слова іншим.

За словом *воля* усталалося основне значення таке: «Одна з функцій людської психіки, яка полягає насамперед у владі над собою, керуванні своїми діями й свідомому регулюванні своєї поведінки³, напр.: «Соломія все йшла. Вона збрала свою енергію, всю силу *волі*, міць тіла і йшла уперто і завзято» (Коцюбинський); «Я зовсім не хотів їй зла і все трапилось поза мою *волею*» (Ю. Яновський); «Він не підкорив мою *волю*, не приневолював її» (Гуцало).

Це значення засвідчене вже давніми українськими словниками⁴, а в лексичній картотеці інституту воно представлено як у творах письменників XIX — поч. XX ст., так і в творах радянських письменників. Цікаво, що в «Словнику мови Шевченка» слово *воля* подано омонімами: *воля* — свобода, незалежність і *воля* — бажання, веління, розпорядження.

У розмежуванні значень *воля* — *свобода* українська мова не стоїть осторонь від інших слов'янських мов. У цьому немає нічого дивного, якщо зважити на спільне походження цих слів у споріднених мовах.

Отже, історія слів *воля* і *свобода* досить цікава. Шлях розвитку значень цих слів у всіх слов'янських мовах свідчить про те, що він ішов у напрямку усунення омонімічності значень одного із слів, а саме, слова *воля*, яке мало надто широку семантику.

ЗАСИНАТИ ЧИ ЗАСИПАТИ

За обома дієсловами стоїть тривала мовна практика майстрів художнього слова. У дожовтневій літературі дієслово *засипати* вживалося частіше: «А як став я *засипати*, стало мені здаватися, що в грудях у мене гуде тихо-тихо, лагідно» (Васильченко); «Діти слухали (Джерю. — *Ред.*) й *засипали* коло його, на його руках» (Нечуй-Левицький); «На ранок, як співали треті півні, Зникав той перелесник, а дівчина Уквітчана, убрана, *засипала* Камінним сном» (Леся Українка).

Із таким самим значенням, як *засипати*, вживається й дієслово *засинати*. У тому, що його частіше використовують сучасні письменники, треба вбачати, очевидно, відштовхування від омонімічної форми — дієслова *засипати* із значенням «щось пересипати, насипати». Пор.: «Замовкнуть. Але часто буває, що й потім довго ще не *засинає* хлопець, думає про розказане батьком» (Головка); «А ми все слухали (діда. — *Ред.*), розкривши широко очі, поки не *засинали* в запашному сіні під дубами над зачарованою річкою Десною» (Довженко); «Село вже стомлено переморгувалось вогниками, *засинало*» (Мушкетик).

Обидва дієслова *засипати* й *засинати* нейтральні щодо стилю мовлення і тому можуть з однаковим правом уживатися в будь-якому тексті.

ПОДОРОЖ ЧИ МАНДРІВКА?

Ці слова близькі за значенням, синонімічні. У багатьох випадках вони можуть заступати одне одного, як, наприклад, у реченні «їхня *мандрівка* по Риму почалася з центру...» (Загребельний), де замість слова *мандрівка* цілком звичне було б *подорож*, і така заміна не порушила б ні змісту, ні стилістичного звучання фрази. Але хоч це й синонімічні слова, кожне з них усталалося в практиці літературного мовлення на означення трохи відмінного,

³ Словник української мови, т. I, К., 1970.

⁴ «Лексикон словенороський Памви Беринди», К., 1961; П. Білєцький-Носенко, Словник української мови, К., 1966; «Малорусько-німецький словарь» Є. Желехівського і С. Недільського, т. I, Львів, 1886; Словарь української мови, за редакцією Б. Грінченка, т. I, К., 1907.

іншого поняття. Із словом *подорож* пов'язується поняття напрямку, спрямування руху до певного пункту, до визначеного місця. Тому *подорож* часто вживається в характерних словосполученнях із прийменниками *до, на, за*. Наприклад: «Про мій проект *подорожі до Одеси* я не писала» (Леся Українка); «*Подорожі на Кавказ і Крим* щедро збагатили внутрішній світ поета» (Рильський). Нерідко іменник *подорож* вживається із прикметниками-означеннями: «Немовбито було десь на іншій планеті — і випускний вечір з врученням атестатів, і *кримська подорож*, і квітуча рожами дорога на Каховку» (Гончар); «Свою першу, і *весільну і туристську, подорож* вони вирішили почати з відвідин» (Козаченко); «Важку *п'ятдесятиденну подорож* було закінчено» (Тулуб).

Звичайно, і синонімічна назва *мандрівка* так само може бути поширена означеннями — *весела, невтомна, космічна* і т. ін. Але коли прикметники-означення називають конкретне місце подорожі, наприклад *кримська, кавказька, північна, прибалтійська*, то вони вживаються, як правило, із словом *подорож*. Коли ж треба підкреслити, що якась поїздка або похід не мають точно визначеного місця, пункту призначення, тоді частіше користуються словом *мандрівка* як синонімом до іменника *подорож*. Пор.: «Згадаймо записні книжки та листи Гоголя, Чехова, Тургенева, роботу на філоксері та *подорож* по Гуцульщині Коцюбинського, невтомні *мандрівки* Горького» (Рильський).

Слово *мандрівка* іноді має в своєму значенні додатковий семантичний відтінок: *мандрівка* — тобто «поневір'яння», пор.: «Почалася *мандрівка* Мартовича по адвокатських канцеляріях» (Стефаник).

На відміну від стилістично нейтрального слова *подорож* його синонім *мандрівка* входить до складу емоційно забарвлених, стилістично виразних висловів — *податися в мандрівку, ладитися в мандрівку, мандрівка пахне*: «*Мандрівка пахне, аж серце п'яне!*» (Рильський); «Треба вам знати, що кум Демко, аби запорошив трохи око, зараз *ладиться у мандрівку*» (Марко Вовчок).

Традиція вживання слова *мандрівка* в художньому стилі, в поетичних творах, у гумористичних розповідях визначила і стилістичну вагу його в сучасній мові. Недаремно, іменник *мандрівка* і відповідне дієслово *мандрувати*, вживаючись у різних текстах, надають їм відтінку поетичності, інтимності мовлення, а слова *подорож, подорожувати* звичні й природні у висловах, офіційних повідомленнях, у наукових розвідках тощо. Пор. назву відомої поеми М. Рильського «*Мандрівка в молодість*» і офіційне повідомлення типу «*Подорож прем'єр-міністра до Франції*» або «*По нашій країні подорожує голова уряду Канади*».

Слова *мандрівка, мандрувати* активізуються у художньому стилі. Вони розширюють коло сполучуваності із словами різноманітної семантики, вживаються у поетичних текстах високого, а також розмовно-зниженого звучання: «До ріки ідуть машини, Огірки беруть в долині, І *мандрують* огірки В місто, в села од ріки. І радіють малюки» (Стельмах).